

O paměti krajiny a kamenu svatého Ivana na Bytízu u Příbrami

*Tady jsem usazený se všemi svými slovy, jako košík plný zeleného ovoce, nedotčený.
Úlomky tisíců zničených dávných bohů se hledají v mé krvi,
chtějí se opět spojit a vytvořit své sochy.*

*Z jejich roztržštěných úst mi píseň stoupá do hrdla, vůně spáleného kadidla,
nějaký pohyb tajemného zvětralého kamene...*

*Nedívám se na zbořené chrámy, ale jen jak stromy nad ruinami pohybují svými
obrovskými stíny, svými kyselými zuby ukusují vítr, jenž jimi vane.*

*Ale já vím: za mým tělem se krčí jiné tělo
a kolem mne se mnoho dechů kradmo setkává jako noční zvířata v džungli...*

*Jenže já znám jen několik slov v jazyce kamenů,
pod kterými pohřbili mého předka zaživa.*

Rosario Castellanos (1925–1974)

Několik let jsem téměř každý víkend procházel pravěké památky Čech, navštěvoval románské kostelíčky i kameny různých podivných tvarů. V lese na Bytízu u Příbrami, na okraji areálu uranové šachty, jsem konečně narazil na poutní kámen popisovaný samotným Bohuslavem Balbínem. Bylo to pro mne, jako bych někde na Yucatanu objevil zapomenutou mayskou pyramidu. Uvědomil jsem si, že kameny a různé drobné památky obecně jsou jedním z významných nositelů paměti a citového náboje krajiny. A pokud dneska uznáváme „pamatné stromy“ jako jednu kategorii ochrany přírody, mělo by totéž platit i pro pamatné kameny.

Krajina a paměť

Středoevropská krajina je přírodním i kulturním fenoménem daným různými způsoby využívání krajiny, jako je zemědělství podmiňující vznik kulturní stepi, rybníkářství, horské a podhorské pastevectví nebo hornictví. Na řadě našich chráněných území nechráníme ani tak „přírodu“, ale specifický a dlouhodobě stabilizovaný typ prostředí daný interakcí člověka a prostředí. Činnost člověka až do 19. století a někde až do 50. let 20. století krajinu spíše obohacovala, než ničila. Důležitým mezníkem se staly zejména napoleonské války, po kterých dochází k demografickému růstu a agrárně-industriální revoluci, jejíž výtěžky mají další pozitivní dopady na růst evropské populace. Zejména zavážení průmyslových hnojiv a pícního jetele přispělo k odstranění hrozby hladu, vedlo k další specializaci výroby a uvolnilo pracovní síly pro průmyslovou výrobu. Zároveň jsou napoleonské války jedním z posledních mezníků, kdy se širší lidové masy ztotožňují s úmysly vládce a dobrovolně přijímají životní styl založený na skromnosti, nebo dokonce na chudobě. Hromadné vystřízlivění vedlo k dodnes živému postoji docílit bez ohledu na prostředí co nejvyšší životní úrovně.

Životní styl, demografický tlak i malý počet lidí přímo na krajině závislých (v zemích Evropské unie okolo 6–10 %, v USA jen asi 3 %) vede k nezájmu o prostředí a k degradaci celých krajinných celků. Naštěstí si v posledních letech celkovou ztrátu krajiny uvědomuje stále víc ochranářů,

►► Tábor kolem roku 1870. Krajina není jen souborem určitých dílčích hodnot – jako jsou počty druhů rostlin a ptáků. Krajina je především určitá jednota mnohostí, které vytvářejí pocit, že někam patříme a že jsme tam doma. Krajina je nositelem důležité části národní identity a historické paměti. Město Tábor bylo díky národnímu charakteru husitství považováno v 19. století za posvátné české město, po druhé světové válce však získalo nepřijemnou pachutí posádkového města, dnes se opět proměňuje v krásné historické místo, ale jeho nynější *genius loci* bude záviset na tom, jaký vztah nalezneme k první reformě církve, občanské válce i opravdovému duchovnímu zápasu té doby.

▲ Baba u Drahomyšle. Osamělý smutek malých vztyčených kamenů.

◀ Zkamenělý pastýř u Klobuk je nejslavnějším a největším českým vztyčeným kamenem.

památkářů a urbanistů, což po celé Evropě i u nás vyústuje do programů péče o krajinu. Naším cílem je upozornit na jev, který J. Jeník označuje jako „homeostázi krajiny“ a o kterém hovoří J. Sádlo jako o krajinné autoregulaci, nebo dokonce o kybernetice krajinného genia loci. V obou případech je nositelem autoregulace či homeostáze paměť krajiny. Paměť je definována *Slovníkem spisovné češtiny* (Academia, Praha 1994) jako „způsobilost uchovávat vjemy a vybavovat je“. Sádlova definice je ještě přímější: „Paměť je schopnost regenerovat někdejší stav.“ Podobně považuje J. Jeník homeostázi krajiny za „stav, při němž hlavní činné prvky a hlavní řetězy vazeb krajinného systému jsou udržovány autoregulačními ekologickými procesy v quasistické stabilitě a při němž nedochází ke vzniku katastrofických zvrátů“. Paměť krajiny tedy úzce souvisí s jejím udržitelným životem. Samotné slovo „paměť“ je složeno z předpony „pa“ či „po“ znamenající opakování děje, něco, co se děje stále znovu, a slova „mnít“ tedy myslet (viz V. Machek: *Etymologický slovník jazyka českého*, Academia, Praha 1971). Paměť je něco opakovaně myslitelného a tím i schopného regenerace, je něčím, co může zachránit před katastrofickým zvrátem.

Hlavní prvky paměťové struktury krajiny

1. Reliéf. Základní paměť krajiny je dána jejím reliéfem, který určuje zejména směr vodních toků a hydrologický režim oblasti. Dojde-li ke změně reliéfu, jako např. při těžbě uhlí, je paměť krajiny nenávratně ztracena.
2. Klima a mikroklima má zásadní vliv na vznik a vývoj ekosystémů a často i reliéfu krajiny.
3. Substrát. Určuje a ovlivňuje druhové bohatství fauny a flóry, je nositelem mikrobiálního prostředí. Substrát může být naprosto odlišný od geologického podloží – příkladem jsou vápnité spraše na jinak oligotrofním podloží nebo kyselé, dekalifikované výplně závrtů uprostřed krasových planin.
4. Využití a péče o krajinu. Představují lidský vklad do přírodních procesů. Paměť se zde projevuje zejména tím, že lidská sídla jsou opakovaně zakládána na stejných místech, trvá rozdělení krajiny na zemědělskou a lesní, po staletí jsou udržovány základní komunikace mezi sídly.

Paměť a citová hodnota krajiny

Ne vždy chráníme tu krajinu, která nám přináší užitek, ale téměř vždy jsme citliví ke krajině, kde se cítíme doma a kterou máme rádi. Kulturní antropologové znají celou řadu způsobů, jak dosáhnout onoho pocitu domova – patří mezi ně vytvoření optického a duchovního středu teritoria, vymezení jeho hranic, pojmenování krajiny pomístními názvy a polidštění krajiny pomocí příběhů a pověstí vážících se k určitému místu. Celá záležitost funguje i opačným směrem – pocit domova ztrácíme tam, kde došlo k narušení horizontu, kde nevnímáme hranice (např. stavba dálnice změnila mentální mapu krajiny a její vymezení), kde mizí pomístní názvy i lokální příběhy. Zdaleka ne všichni místní patrioti vědomě počítají s tímto mnohokrát popsaným antropologickým pozorováním, ale jeho skutečnost dosvědčují akce ekologických iniciativ i publikace vydávané v místních muzeích. U regionálních publikací pozorujeme velké množství titulů vážících se k místním pověstem, ke kapličkám, smírčím křížům a památným stromům.

Podobně u celé řady akcí ekologických iniciativ, ať jsou již racionalizovány různými způsoby, vnímáme jako jeden z hlavních motivů zachování pocitu krajiny domova. Analyzujeme-li tento pocit pomocí pláten krajinářů nebo na fotografiích české krajiny, všimneme si několika základních motivů. Je to polní cesta, kříž nebo boží muka, chalupa ve stráni, pole

a strom zasazený lidskou rukou. Zvláště objekty, jako jsou kapličky, upravené studánky nebo lípa v polích, jsou místy, kde prostřednictvím lidského objevujeme a prožíváme krajinu. Jsou to místa kontaktu světa lidí a světa přírody. Právem jim věnujeme velkou pozornost, protože jimi velmi často začíná náš vztah ke krajině.

Přitom je důležité, že ráz střeoevropské krajiny a její krása vznikla intenzivním využíváním, že to krásné a hospodárné (dnes bychom řekli ekologické a ekonomické) nestálo v protikladu, ale dotvářelo se navzájem. A. Stifter (1805–1868) v povídce *Popsaná jedlička* (svazek *Hvozď*, str. 123, Růže, České Budějovice 1968) píše: *V hloubce pod Skalou mají obyvatelé Horní Plané na slunci záhony, na nichž pěstují časně zjara sazenice zelí a později je přesazují na pole. Není známo, proč si lidé vyvolili toto místo, tak vzdálené od jejich obydli, ale děje se tak po staletí. Lidé zkrátka říkají, že se jim zelí z žádného jiného místa na polích tak dobře nevyvede jako odtud, a pokusy, které podnikali dole v zahradách, dopadly špatně a sazenice později na polích zašly... Na skály totiž celý den svítí slunce, takže se v nich nashromáždilo teplo a udrželo se v nich déle než na jakémkoliv jiném místě.* Tento úryvek je výstižným popisem trpělivého experimentování s krajinou a nalezení dlouhodobých ekonomicky i ekologicky využitelných mezí. A to je možné jen v krajině, kde paměť trvá. Z dnešního pohledu pak nález podobného typu, jako je políčko mezi skalami vysoko nad šumavskou obcí, představuje hádanku – bez Stifterova textu bychom nikdy neodhadli, že sloužilo k pěstování zelných sazenic.

Památné kameny

Památková péče počítá s pojmy, jako je krajinný monument nebo památné místo. Podobně používá ochrana přírody výraz památný strom a rozumí jím starý či významný strom nějakým způsobem domněle či historicky spjatý se slavnými okamžiky českých dějin, se slavnými osobnostmi nebo lidovými příběhy. Domnívám se, že podobně je zapotřebí uvažovat i o památných kamenech. Jedná se obvykle o menší přírodní, člověkem jen málo upravené kameny či skály, které jsou spjaty buď s historickými osobami a událostmi, nebo častěji s místními pověrečnými vyprávěními nebo lidovým kultem světců. Příklady takových kamenů mohou být prehistorické vztyčené kameny jako Baba u Drahomyšle, Zkamenělý pastýř u Klobuk nebo skaliska jako Lechův kámen v předpolí kourimského hradiště či kameny domněle i právem spjaté s historickými osobami jako Sealsfieldův kámen v Podují nebo Máchův „Kostničí kámen“ u Kokořína.

Na okraji areálu uranové šachty na Bytízu u Příbrami stojí žulový kámen sv. Ivana, u kterého se již v baroku zastavovali poutníci na Svatou Horu. Je malý div, že zapomenutý kámen s křížem přežil u pracovního tábora bouřlivá 50. léta 20. století.

Dalším příkladem a impulsem k napsání této úvahy byl nález dnes již téměř neznámého, ale předcházející nejméně čtyři století hojně navštěvovaného kamene poustevníka Ivana v Bytízku u Příbrami. Kámen leží na samém okraji úpravny uranových rud (viz též stať *Radioaktivní prameny* v dodatcích), a jeho přežití jsem proto považoval za nepravděpodobné. Jedná se o plochý, 120 cm vysoký a 5 m dlouhý, nepravidelně trojúhelníkový balvan granodioritu okrajového typu středočeského plutonu. Kámen sv. Ivana leží na úpatí vrchu tradičně nazývaného Vrch sv. Ivana. Zde bylo lokalizováno několik zlatých dolů vázaných na krátké křemenné žíly nebo na rýžoviska mezi Bytízem a Dubencem. Celá oblast je známa jako Staré hory a její hornický rozkvět spadá před 19. století. Zlatonosné doly byly otevřeny ještě v roce 1915, ale bez velkého úspěchu. Dnešní povrch kopce je pokryt jednak drobnými granodioritovými skalkami a balvany, jednak mělkými rýhami, sledujícími zlatonosné struktury.

Na kameni je vztyčen žulový, 3 m vysoký kříž s rozvilinou, nápisem S. IWAN a letopočtem 1829. Na kameni je vyryto několik křížů a monogramy asi z 19. století. Místa je patrné přitesání jakýchsi klekátek. Zvláštností kamene jsou dvě polootevřené skalní misky. Na západní straně kamene se jedná o mírně upravenou polovinu skalní misky o průměru 50 cm a hloubce 40 cm. Pod křížem na jihovýchodním cípu kamene nalezneme dvoudílnou polootevřenou depresi o šířce 90 cm, hloubce 35 cm a délce 140 cm. Tato deprese, ve které se dá pohodlně ležet, vedla ke vzniku pověsti o tom, že zde odpočíval sv. Ivan, ačkoliv stopy v kamenech jsou v lidovém podání v Čechách obvykle připisovány sv. Vojtěchovi anebo čertům.

Tyto rysy kamene byly dobře známy již Bohuslavu Balbínovi (1621–1688), který kámen důkladně popisuje: *Směrem k Bytízku se rozkládá hvozd s mohutnými stromy, hustou doubravou a celý zježený skalami. Je proslulý zvěří, zejména stády kanců, která se v létě a na podzim převalují v jeho mokřinách. Uprostřed hvozdu se tyčí mohutné skalisko v podobě kříže a trojhranu, navštěvované odedávna procesími. Jeden velký kříž a mnoho jiných zabodnutých tam do země dodává té končině posvátnosti. Lid pak tomu místu říká kámen sv. Ivana, jak to pojmenování převzal od předků. Ivan prý onu skálu obýval, zde se dlouho zdržoval a dny i noci trávil na modlitbách. Nemálo stop této jeho činnosti lze vidět na kameni. Kámen se rozestupuje, což je dílo lidských rukou, takže můžeš na jednom*

► Čertova – či v jiném pojmenování Husova – kazatelna na Sedlčansku. Obě pojmenování ukazují na alternativní pojetí krajiny. Andělé přeci takovéto kameny nestavějí, takže to museli být čerti. Kámen vypadá jako kazatelna, ale zde by přeci venkovský farář nekázal, takže to musel být Jan Hus. Kámen je za denního jasu zajímavý, ale v podvečerním klidu někdy přistupuje k člověku jako zapomenuté zvířátko z dávných dob.

místě pohodlně ležet (velká miska), na druhém podle libosti sedět a číst (malá miska), na dalším se zase modlit. Zkrátka máš pohodlí, ať ležíš nebo sedíš. Sám jsem to vyzkoušel.

Jeden pocit je velmi zvláštní – vzít Balbínovy *Rozmanitosti* a posadit se na místa, kde i on staletí před námi přebýval. Sdílet společný prostor, být v jiném čase.

Paměťová kostra krajiny

V krajině jako přírodním a kulturním fenoménu (S. Schama ve své pověstné knize *Paměť a krajina* dokonce ukazuje, že bez krajiny není ani kultury) potřebujeme udržet nejenom kostru ekologické stability, ale také paměťovou strukturu. Ta je dána přírodními podmínkami a využíváním krajiny člověkem. Zatímco ve vlasteneckém 19. století byly centrem pozornosti návštěvníků středověké hrady odkazující k hrdé, rytířské minulosti nebo romantické skalnatiny jako domácí analogie alpské krajiny, tak se zejména v posledních letech pozornost přesouvá na památné stromy, kameny, kapličky a prehistorické objekty. Pozorujeme zde posun od nacionálně chápané krajiny ke krajině „ekologické, harmonizující a mytické“. Je proto správné věnovat stejnou pozornost, s jakou dbáme o památné stromy, také památným kamenům, historickým úpravám studánek, hradištím a vztyčeným kamenům, kombinacím volně stojících plastik a stromů a drobným sakrálním i profánním objektům citlivě zasazeným do krajiny. Právě jimi velmi často začíná citová vazba ke krajině domova, jež nakonec vyúsťuje ve vyváženější vztah k životnímu prostředí.

Poznámka: Viz zajímavou knihu T. Hájka a I. Bukačové: Příběh drobných památek, Edice Krajina domova, Praha 2001.